

L'ART GÒTIC A CATALUNYA

Origen, objectius i realitat d'una gran obra

ANTONI PLADEVALL I FONT
Director

Amb la culminació d'aquesta segona gran obra sobre un tema monogràfic de l'art català –la primera fou *Catalunya romànica*, 1984-98–, la Fundació i l'Editorial Enciclopèdia Catalana continuen fidels a la idea i el propòsit inicials que les feren néixer, dotar el país de tot un extens conjunt d'elements d'estudi i d'identificació cultural dels quals Catalunya estava mancada a causa de la fosca etapa de la dictadura, que va frenar l'empenta de les primeres dècades del segle XX en el camp dels estudis d'art.

Aquesta gran tasca es va iniciar, d'una manera molt arriscada i un xic quixotesca, pels volts del 1965, quan un grup d'idealistes, amb Max Cahner al capdavant, es van proposar l'obra magna de la *Gran Enciclopèdia Catalana*, que va començar a aparèixer en fascicles el 1969 i es va cloure amb quinze densos volums, com a obra col·lectiva d'àmplia participació, el 1980. D'aquesta iniciativa, en va néixer la Fundació, que es va fer hereva d'aquella idea inicial i va reeditar l'obra ampliada a 24 volums el 1986, la qual va prosseguir l'actualització de continguts i és oberta a tothom i de consulta lliure des del 2008 a Internet.

L'Art gòtic a Catalunya és, per tant, una continuació d'aquell esperit i de la voluntat inicial de la Fundació de crear un corpus sobre l'art català, que va començar lògicament per l'estudi de l'art romànic, que des de l'època de la Renaixença es va considerar l'art català més genuí, el que va presidir la formació dels comtats catalans i la seva unió en una nació sobirana.

Acabada l'obra sobre el romànic –acompanyada encara d'un extens volum sobre els seus precedents sota el suggestiu títol *Del romà al romànic* (1999)–, d'una gran acollida entre el públic, ja que arribà gairebé a quinze mil subscripcions, es va començar a plantejar la continuació de la idea inicial amb una segona obra sobre l'art gòtic català, que cronològicament seguia l'anterior.

L'art romànic era l'art que s'associava als orígens de Catalunya com a poble i havia atret des dels primers moments els estudiosos de la Renaixença, l'art que els excursionistes i primers divulgadors de les bel·leses i racons poc coneguts "descobrien" i presentaven en les seves publicacions o relats de viatges, l'art que va sacsejar Catalunya amb la restauració de Ripoll per Elies Rogent, a instàncies del bisbe Josep Morgades, entre el 1885 i el 1893, i l'art que va tenir els primers grans estudiosos en Lluís Domènech i Montaner i Josep Puig i Cadafalch, el qual, amb els seus companys Antoni de Falguera i Josep Goday, va exposar i va sistematitzar les seves recerques i inventaris en la gran obra *L'arquitectura romànica a Catalunya*, apareguda entre el 1909 i el 1918. L'art gòtic, en canvi, que era present a les catedrals i esglésies de les viles importants i, d'una manera o altra, en una multitud d'esglésies i grans casals civils, no havia tingut cap estudi global ni aprofundit.

D'edificis gòtics, en parlen tots els reculls d'art del país des dels dos volums de *Recuerdos y bellezas de España* dedicats a Catalunya, publicats entorn del 1840, que formaven part de la gran obra iniciada per Pau Piferrer. Més endavant n'han escrit i l'han tractat tots els historiadors de l'art català i se n'han fet notables estudis i monografies, però la majoria són desconeguts o han transcendit poc al gran públic, potser per la fascinació que ha produït sempre l'art romànic.

Ha estat en temps més recents que molts autors s'han esforçat a demostrar que si l'art romànic és l'art del moment de la formació dels comtats catalans i de la seva unió en un principat, l'art gòtic és l'art d'un dels moments més gloriosos de la nostra història, el de la formació de la confederació d'estats medievals que ara denominem Països Catalans i, també, el de l'expansió vers altres estats i dominis de la Mediterrània, dels quals reberen influxos, de la mateixa manera que ells, al seu torn, en reberen de nosaltres i de molts dels nostres artistes itinerants o que treballaven en els diferents dominis de la corona catalanoaragonesa.

És per això que immediatament va sorgir la idea de fer una gran obra o corpus sobre el gòtic català, tant del que és fruit evident de tècniques i modalitats rebudes de fora, com del que es va anar afermant a Catalunya i que va fer noves i substancials aportacions. Una idea que, és just reconèixer, de bon principi va acceptar i emparar Martí Mas i Tubau, patró de la Fundació, que va acollir amb entusiasme la proposta i, d'acord amb la resta de membres de la Fundació, va proposar a l'autor d'aquestes línies com a responsa-

ble de confegir un primer projecte de la futura obra, bé que amb un criteri i plantejament inicial diferent de l'estudi del romànic. Aquell, inicialment d'uns vint volums, va acabar amb vint-i-set, d'un gran embalum i amb una gran varietat pel que fa al nombre de pàgines, que van oscil·lar entre les 350 i les 600 segons els volums. La nova obra va néixer acotada pel que feia a l'extensió i a la planificació del estudis.

Es va preveure que havia de constar de dotze volums, de mida més reduïda i manejable, i aproximadament d'unes 300 pàgines, amb un criteri temàtic, no geogràfic, seguint els grans temes específics de l'estil: arquitectura, pintura, escultura i arts de l'objecte. S'evitava, per tant, la presentació per comarques, que era el criteri de l'estudi del romànic, i se seguia un ordre temàtic o lògic, sobretot perquè el gòtic és un estil que predomina a les ciutats i grans viles amb catedrals, canòniques i convents i als monestirs cistercencs, situats a la Catalunya Nova i, en canvi, escasseja o pràcticament no és present a les regions pirinenques on va florir el romànic.

Sota aquests criteris, el 2000 es va fer un primer projecte que tenia en compte el gòtic del Principat o Catalunya autonòmica, ampliat, però, amb totes les obres filles de connexions o relacions artístiques importades de fora o executades per artistes del país que es movien pels diferents territoris de la confederació catalanoaragonesa. Els dotze volums s'havien de publicar amb una única numeració, del primer volum al dotzè, tot i tractar sobre diferents especialitats: arquitectura, pintura, escultura i arts de l'objecte, a les quals es dedicaven els dos volums finals.

Atesa la varietat de temes, cadascun amb especificitat pròpia, calia que cada volum tingués un coordinador que li donés la forma definitiva i busqués els estudiosos o les persones especialitzades en cada matèria o en cada mestre artista. La direcció i la coordinació de l'obra havien d'anar a càrrec de qui escriu aquestes pàgines, en qualitat de director i, sobretot, d'un equip de redacció que havia de tenir com a cap l'historiador Carles Puigferrat i com a encarregada d'il·lustració Núria Gàmitz, que més tard fou substituïda per Guadaira Macías. Els coordinadors es van escollir entre professors o especialistes de cada matèria: Josep Bracons i Clapés i Pere Freixas i Camps com a responsables de l'arquitectura religiosa, i Eduard Riu i Barrera, de l'arquitectura civil; Rosa Alcoy i Pedrós, Francesc Ruiz i Quesada i Joan Sureda i Pons, de pintura; Maria Rosa Manote i Clivilles i Maria Rosa Terés i Tomàs, d'escultura, i Núria de Dalmases i Balañà, de les arts de l'objecte.

De bon principi es va crear un consell assessor integrat per arquitectes, historiadors de l'art i membres de la Fundació i de la Direcció Editorial: Jordi Bonet i Armengol, Josep Gómez Serrano i Josep Muntañola i Thornberg, arquitectes; Eduard Carbonell i Esteller, Núria de Dalmasas i Balañà i Pere Freixas i Camps, historiadors de l'art; i Martí Mas i Tubau i Josep Maria Ferrer i Roca, membres de Fundació Enciclopèdia Catalana, i Jesús Giralt i Radigales, director editorial d'Enciclopèdia Catalana.

Tot seguit es distribuïren i encarregaren els treballs dels primers volums. A mitjan 2002, però, quan anava a aparèixer el primer volum d'arquitectura, l'equip editorial d'Enciclopèdia Catalana, per raons pràctiques de la comercialització i venda dels volums, va decidir canviar el pla projectat inicialment referent a l'aparició i la numeració dels volums. Sense renunciar al pla original de l'obra, va disposar que, en comptes d'aparèixer com una sèrie continuada de dotze volums, la col·lecció es fraccionaria en quatre blocs diferenciats per matèries. Això permetria que els subscriptors poguessin adquirir només una sèrie o manifestació artística concreta, per exemple, els volums d'arquitectura i no els de pintura, escultura o arts de l'objecte. Així doncs, sense desfer la col·lecció de *l'Art gòtic a Catalunya*, es prescindiria de la numeració seguida, i l'obra apareixia en quatre blocs: tres volums d'arquitectura, tres de pintura, dos d'escultura, un d'arts de l'objecte i un de síntesi i d'índexs generals. Això reduïa la col·lecció a deu volums, en comptes dels dotze previstos inicialment.

Sota aquest criteri, pel setembre del 2002 aparegué el primer volum d'arquitectura amb el subtítol de *Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*, un estudi dels primers vestigis d'aquesta nova manera de construir, present aleshores, amb una destacada originalitat, al cor del regne de França, entorn de París. Aquest nou estil, anomenat en un principi *opus francigenum*, trobà solucions arquitectòniques que començaren a aplicar-se en catedrals i altres grans edificis iniciats amb una estructura i criteri plenament romànics. Ben aviat aquesta nova arquitectura, que permetia alleugerir les cobertes dels edificis i els donava més esveltesa i lluminositat, desbancà totalment el romànic i va prendre plena possessió del país gràcies sobretot als nous ordes, com el Cister, i, especialment, als ordes mendicants, que no coneixien fronteres polítiques. La catedral de Tarragona i la Seu Vella de Lleida són els exemplars més destacats dels primers temps, juntament amb els cenobis cistercencs de Poblet, Santes Creus i Vallbona de les Monges i alguns monestirs mendicants, com els franciscans de *Vilafranca del Penedès o Montblanc*, i molts altres de destruïts, dels quals, però,

n'ha quedat àmplia informació, com els convents de Sant Francesc, del Carme o de Santa Caterina de Barcelona. L'estil arrelà plenament al país entre el 1291 i el 1387, i en aquest temps es construïren edificis plenament gòtics, com el monestir de Pedralbes o les capçaleres de les catedrals de Barcelona i de Girona, que se situen entre les obres que s'estudien en aquest primer volum, on es tracten, en particular, les catedrals, la majoria de les quals corresponen als millors edificis gòtics que ens han quedat.

El segon volum d'arquitectura religiosa mostra la plenitud del gòtic català, sobretot el realitzat entre el 1291 i el 1387, amb esglésies tan destacades com Santa Maria del Mar, la Seu de Manresa o Santa Maria de Castelló d'Empúries, algunes de les quals han esdevingut models perfectes de l'anomenat art gòtic mediterrani. Quan s'inicià la minva de poder del país, a la segona meitat del segle XIV (se sol prendre com a punt de partida la Pesta Negra del 1348), moltes d'aquelles grans obres restaren inacabades. El pas dels temps féu, també, que al gòtic genuí inicial s'hi adaptessin nous corrents d'origen forà, en particular del Renaixement italià.

Al costat d'aquest gòtic més conegut i espectacular, hi ha moltes altres manifestacions d'aquest estil en edificis de tipus civil, des de residències de reis i nobles fins a masies, cases ciutadanes, ponts o molins. A aquest gòtic, sovint oblidat o menystingut, es dedica el tercer volum sobre arquitectura, que té el suggestiu subtítol *Dels palaus a les masies*, un dels volums més originals de la col·lecció, perquè estudia un tema que mai no s'havia tractat conjuntament i només té un precedent ja remot, del 1935, en *L'architecture gothique civile en Catalogne*, dirigit per Pierre Lavedan.

Els tres volums següents, dedicats a la pintura mural i sobre taula i a la miniatura, comencen amb l'estudi de la influència de l'italianisme, en particular de l'escola de Siena, que s'inicià avançat el segle XIII. En el primer volum es fa també una revisió de moltes de les pintures i retaules o frontals que s'havien estudiat com a obres de transició del romànic al gòtic en la *Catalunya romànica*, ja que, com en el cas de l'arquitectura, el pas d'un estil a l'altre es féu progressivament i sense cap ruptura.

El conjunt de pintura gòtica que s'ha conservat a casa nostra o escampat pel món és molt important i per això ha estat necessari dedicar-hi tres volums; el primer, després dels inicis esmentats, estudia l'obra conservada fins el final del segle XIV. Hi sobresurt la tasca

dels grans mestres Ferrer i Arnau Bassa, Ramon Destorrents o el taller dels Serra, amb destacat protagonisme de Pere Serra, a banda d'altres mestres anònims anomenats pel nom de la seva obra més destacada.

El segon volum està dedicat al corrent internacional, inicialment cortesà però que arrelà a tot el país, de manera que en destaquen tallers o grups de mestres tant a la capital del Principat com en altres indrets del país, especialment a Girona, Tarragona i Lleida. Els seus grans mestres són Lluís Borrassà, Joan Mates, els Ortoneda o Ramon de Mur. La cronologia d'aquest període va del 1380 al 1450. En el darrer període d'aquest corrent es remarca una inflexió o canvi que s'ha convingut a anomenar segon internacional, en el qual destaquen també grans artistes com Bernat Martorell, pintor i miniaturista, Bernat Despuig, Jaume Ferrer II o Joan Antigó.

L'estudi de la pintura es clou amb un tercer volum d'obres i mestres que se situen entre mitjan segle XV i les primeres dècades del XVI, quan s'esllanguí la força i empena de Catalunya, tan viva durant els segles anteriors. En aquest temps féu irrupció la pintura flamenca, que influí en mestres notables, com Lluís Dalmau, i que seguiren altres pintors també destacats, com Jaume Huguet, els Vergós i el seu taller. La guerra civil contra Joan II dels volts del 1460 marcà un nou tombant, i a partir d'aquell moment diversos mestres forasters treballaren al país i alguns, com Joan Gascó o el germànic Aine Bru, fins i tot s'hi establiren.

L'escultura és un altre dels grans apartats de l'estudi del gòtic català. Els mestres escultors es van separar cada vegada més del hieratisme romànic i tendiren vers unes imatges més realistes i humanitzades. Sovint es consideren romàniques escultures fetes en plena *època i criteris gòtics*, però encara sedents o seguint els cànons romànics, bé que no amb la rigidesa que aquelles tenien. Aquí també la influència de l'art francès es fa patent, sobretot amb les imatges de la Mare de Déu i altres representacions que sovint arribaren al país gràcies a la mobilitat dels mestres i a petites imatges adquirides a tallers francesos. Aquestes escultures fetes amb el nou estil són sovint presents en moltes edificacions formant part de portades, *claus de volta o capitells* i també com a escultura exempta o, a vegades, integrades en retaules. La cronologia és la mateixa que la de la resta de manifestacions de l'art gòtic, del final del segle XIII a l'entrada de l'humanisme renaixentista.

El primer dels volums d'escultura comprèn des dels seus imprecisos orígens fins al final del segle XIV, quan es poden trobar obres plenament gòtiques i amb modalitats pròpies del país. Les seves manifestacions es poden veure en portalades de catedrals o grans temples, mènsules, tombes de nobles, bisbes, abats o burgesos, retaules i, en particular, en moltes imatges exemptes. Entre els mestres més destacats cal esmentar Aloi de Montbrai, Jaume Cascalls, Pere Moragues, Bartomeu de Rubió, Jordi de Déu, etc.

El segon volum abraça un període que va del final del segle XIV a l'inici del segle XVI. Es caracteritza, en un primer moment, per la introducció al país d'influències dels centres de Borgonya i altres tallers del nord, en les obres dels quals cada vegada predomina més la humanització i la transmissió dels sentiments, d'acord amb els nous corrents d'espiritualitat. Sobresurten com a mestres Pere Sanglada, Arnau Bargués i el seu equip, Guillem Sagrera i Pere Oller. El segle XV acaba amb una forta influència del flamenquisme i dels mestres germànics, amb artistes forans com Miquel Lochner o Joan Kassel.

Completen la visió global que es pretén donar de l'art gòtic a Catalunya un seguit d'estudis d'obres, algunes d'ús quotidià i d'altres de caràcter sumptuari, que es van produir al llarg de gairebé tres segles. Tots aquests treballs s'apleguen en un sol volum sota la denominació general d'*Arts de l'objecte*. L'art més important dins aquest àmbit, tant per les matèries nobles que utilitzà com pels grans mestres que exerciren l'ofici i per la quantitat i sumptuositat de les obres conservades, és l'orfebreria. Al seu costat hi ha altres notables obres artístiques que acompanyen i enriqueixen sovint les construccions arquitectòniques, com ara vitralls, mobles, reixes, elements de ceràmica, etc, a més de canelobres, creus, calzes, encensers, copons o bacines, indispensables per al culte, obres, en moltes ocasions, de destacats orfebres. També són sovint peces de mèrit artístic els llibres litúrgics o els profusament il·lustrats llibres d'hores de devoció particular, els tapissos i altres ornaments.

Al costat dels utensilis relacionats amb els temples i la religió, hi ha una gran quantitat d'objectes de la vida quotidiana, com ara ceràmica, cuirs i altres obres de pelleteria, vidres, monedes o medalles i penjolls, mobles, llibres, etc, que, a més del caràcter utilitari, també tenen un component artístic i ajuden a completar la visió de la vida dels temps que s'estudien.

Tot això s'intenta aplegar en el volum sobre les arts de l'objecte, que, com el tercer dels volums dedicats a l'arquitectura, és el que presenta més originalitat, perquè alguns temes no s'havien estudiat monogràficament o de manera conjunta des dels treballs inicials i succints realitzats, principalment, per mossèn Josep Gudiol, alguns dels quals recollí en les seves *Nocions d'arqueologia sagrada catalana* (1902), en articles específics –un gran nombre dels quals formen part de *L'arqueologia litúrgica de la província eclesiàstica tarraconense*, premiada per l'Institut d'Estudis Catalans el 1917, però dissortadament inèdita– i en altres treballs dispersos.

Clou l'obra el present volum, en el qual els coordinadors i altres estudiosos qualificats donen una visió de síntesi de l'art gòtic català, situant-lo dins el marc històric i cronològic del gòtic europeu i dins de les vicissituds del país. També s'hi estudien monogràficament temes relacionats amb els artistes i la seva vida social, i les tècniques artístiques i els materials que empraven. Aquest volum es complementa amb uns acurats índexs toponímics, onomàstics i de procedència de les peces incloses que faciliten la consulta de tot el que s'ha tractat al llarg de l'obra.

Cadascun dels volums esmentats és acompanyat d'una extensíssima bibliografia, la qual, a més d'avaluar tot el que s'exposa al llarg de l'obra, és un punt de partida i una gran ajuda per a tothom qui vulgui aprofundir o ampliar alguns dels temes, a vegades tractats succintament i amb un gran esforç de síntesi, imposat per la limitació d'espai.

Tant per aquestes raons com per la solvència i garantia dels especialistes que han estudiat i sintetitzat tot aquest cúmul de matèries, estem segurs que *l'Art gòtic a Catalunya* esdevindrà una obra de referència per a posteriors estudiosos. A més, una acurada i modèlica presentació, amb una àmplia, profusa i selecta il·lustració, una planimetria molt sovint nova o innovadora, acompanyada d'esquemes, mapes i quadres, i també alguns documents escollits que completen i permeten entendre millor el text, fan més atractiva i planera la seva lectura i consulta.

Entre les moltes novetats introduïdes cal destacar els esquemes que acompanyen l'estudi dels grans edificis, catedrals, monestirs, canòniques, etc, que donen una visió àmplia i sintetitzada de les principals qüestions que cal tenir present en el seu estudi, com ara la seva cronologia i la seva situació concreta en l'edifici. Pel que fa a la pintura i l'escultura,

en alguns casos de retaules o grans composicions dels quals només restaven fragments, s'ha fet un esforç per reconstruir la disposició original de les parts conservades.

També són un complement valuós els dos desplegable que contenen cada volum, els quals completen i fixen l'atenció sobre els temes que s'intenten remarcar, bé per la seva importància o la seva originalitat, i que, altrament, podrien passar inadvertits, com ara els retaules de pedra, els costums funeraris, l'arquitectura militar, etc.

El recull de tot aquest material, que suma vora tres mil cinc-cents pàgines, i la cerca de persones especialitzades no han estat tasques planeres, però sempre s'han trobat persones disposades a col·laborar, malgrat que en alguns casos tenien múltiples ocupacions. A això, cal afegir-hi la dificultat de poder disposar, en el termini establert, d'algunes il·lustracions d'obres importants que es conserven en museus o col·leccions estrangeres. Aquests problemes, però, s'han pogut superar, tot i que han motivat que l'aparició d'algun volum s'hagi vist retardada, cosa explicable si es té en compte que el nombre d'autors que han participat en la redacció de cada volum ha oscil·lat entre un mínim de quinze i un màxim d'una cinquantena, la majoria d'ells professors, persones responsables d'importantes obres o directors o conservadors de museus.

Tant la direcció com els responsables de la redacció i de tantes altres feines amagades que comporta cada volum agraeixen a la casa editorial i als responsables de la difusió de l'obra la paciència i la comprensió mostrada sempre que s'han produït aquests retards involuntaris. La cura que hi hem posat i el treball dedicat perquè l'obra aparegués tal com l'havíem ideada, amb un alt grau de perfecció, n'han estat també, en part, la causa.

Els lectors, la crítica i els estudiosos que la utilitzaran són els qui jutjaran el resultat assolit i si hem reeixit o no en la tasca. Fins ara, l'opinió d'alguns entesos en la matèria i de diverses institucions que reben l'obra ha estat sempre encoratjadora. En qualsevol cas, el fet que molts capítols de l'obra siguin estudis nous o amb reduïts precedents bibliogràfics, obrirà, si més no, un camí a treballs posteriors més amplis. Crec que, només per això, la tasca i l'esforç de tots els qui ens hem compromès en la seva aparició no haurà estat ni molt menys endebades.

Clau d'una volta de creueria de la Seu Vella de Lleida (segle XIII).
(Enciclopèdia Catalana - G. Serra)